

Sinteze teoretice

Gândirea critică - o abilitate cognitivă de ordin superior

Dorina SĂLĂVĂSTRU¹

Rezumat: Acest studiu reprezintă o sinteză teoretică asupra gândirii critice. Scopul este de a pune în evidență necesitatea introducerii activităților care presupun proceduri ale gândirii critice în unele discipline de învățământ, precum și în programele de formare a profesorilor. Teoriile privitoare la gândirea critică își au originile în paradigma constructivistă, care consideră că propria experiență a subiectului constituie fundamentul învățării. Abordarea noastră prezintă rezultatele a patru autori în domeniul gândirii critice – R. Ennis, M. Lipman, R. Paul și J. Boisvert – care pun la dispoziția celor interesați sugestii în vederea utilizării la orele de curs a unor metode de învățământ care pot ajuta elevii să gândească critic și să-și dezvolte capacitatea de reflecție.

1. Ce este gândirea critică?

Este un lucru comun să spui că oamenii sunt caracterizați de raționalitatea lor, iar cea mai evidentă manifestare a raționalității este capacitatea de a gândi. Gândirea este un mecanism psihic extraordinar de complex care asigură prelucrarea, interpretarea și evaluarea informațiilor. Fiind, prin natura sa calitativă, o structură informațională, gândirea devine o măsură a gradului de organizare funcțională a sistemului uman, în relațiile sale cu mediul extern.

Gândirea are două laturi: *latura informațională*, care dezvăluie conținutul gândirii, faptul că dispune de unități informaționale despre ceva anume (obiecte, fenomene, evenimente) și *latura operațională*, care relevă funcționalitatea gândirii, faptul că ea implică transformări ale informațiilor în vederea obținerii unor cunoștințe noi sau a rezolvării unor probleme care să-i asigure adaptarea la mediu. Eficiența adaptativă a gândirii la nivel individual depinde, într-o mare măsură, de sistemicitatea sa; o gândire slab structurată, dezorganizată devine lipsită de coerență și finalitate.

¹ Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași

Gândirea omului nu este uniformă. Ea se diferențiază în tipuri sau modele care s-au format în timp ca rezultat al educației primite în școală, în familie, sau al propriilor eforturi de explorare a necunoscutului. O sistematizare a tipurilor gândirii, utilă demersului nostru, este cea propusă de Mielu Zlate (1999, p. 273), și care diferențiază tipurile de gândire în funcție de nouă criterii:

1. după orientare: *gândire direcționată* și *gândire nedirecționată*;
2. după tipul operațiilor propuse: *gândire algoritmică* și *gândire euristică*;
3. după finalitate: *gândire reproductivă*, *gândire productivă* și *gândire critică*;
4. după sensul de evoluție: *gândire divergentă* și *gândire convergentă*;
5. după demersurile logice: *gândire inductivă*, *gândire deductivă* și *gândire analogică*;
6. după modul de desfășurare: *gândire verticală* și *gândire laterală*;
7. după valoare: *gândire pozitivă* și *gândire negativă*;
8. după corespondența cu realitatea: *gândire vigilă* sau *realistă* și *gândire autistă* sau *onirică*;
9. după eficiență: *gândire eficientă* și *gândire ineficientă*.

În această tipologie observăm că gândirea critică este pusă în relație cu gândirea reproductivă și cu gândirea productiv-creatoare. *Gândirea reproductivă* operează în mod simplist, liniar, neproductiv din punct de vedere calitativ, reflectând un nivel extrem de scăzut de integrare activă a operațiilor; este un mod de operare automatizat și stereotipizat. *Gândirea productiv-creatoare* urmărește elaborarea a cât mai multor soluții posibile, descoperirea unor noi principii de relaționare a datelor problemei, explorarea din unghiuri diferite a fenomenelor. Pentru testarea și evaluarea soluțiilor și explorărilor posibile este nevoie însă de un alt mod de gândire, și anume de *gândire critică*. Aceasta înseamnă că gândirea critică și gândirea productiv-creatoare se presupun reciproc. Este nevoie să producem idei noi, idei creative, dar aceste idei trebuie apoi testate și evaluate pentru a fi siguri că nu greșim.

A gândi critic înseamnă a evalua continuu plauzibilitatea și relevanța datelor disponibile, a fi curios, a pune întrebări, a căuta răspunsuri, a găsi alternative la atitudini deja fixate, a adopta o poziție pe baza unei întemeieri argumentate și a analiza logic argumentele celorlalți. Uneori, la nivelul simțului comun, a gândi critic a căpătat conotații negative, fiind asociat cu „a fi cărcotaș”, a „demola” ideile altora doar pentru impunerea propriilor idei, a fi mereu împotriva cu scopul de a ieși în evidență. Evident că nu acesta este sensul sintagmei „gândire critică”. Critica de dragul criticii, distructivă, nerealistă, ține mai mult de trăsături și atitudini caracteriale negative decât de abilități superioare de raționare.

Pentru filosofi, gândirea critică este asociată cu deprinderile de raționare logică și de argumentare. Aceasta înseamnă a proba întotdeauna punctele de vedere avansate, a identifica și selecta argumentele în funcție de forța lor de convingere, a utiliza tehnici de argumentare care să satisfacă criteriul validității, a evita capcanele raționamentelor falacioase, facilitate îndeosebi de un limbaj ambiguu, echivoc sau obscur.

Putem concluziona că gândirea critică este o abilitate cognitivă de ordin superior care presupune autonomie intelectuală, flexibilitate și un anumit grad de scepticism constructiv. Gândirea critică este în strânsă relație cu gândirea analitică (permite cercetarea sensului, a structurii în interiorul unei situații), cu gândirea creativă (evidențiază existența mai multor posibilități) și cu metacogniția (permite să luăm cunoștință, să controlăm și să evaluăm propriul proces de gândire) (Nicu, 2007, p. 18).

2. Originile mișcării gândirii critice

În anii 1980, în America, sub egida Institutului Național al Educației (National Institute of Education) are loc o serie de conferințe ce-și propun să dezvolte cercetarea științifică și practicile educative referitoare la capacitatea copiilor de a înțelege, a raționa și a rezolva probleme. Cuvintele cheie devin acum gândirea, abilitățile cognitive, metacunoștințele. Nume celebre, precum: Reuven Feurstein, Jack Lochehead, Edward de Bono, Martin Covington, Matthew Lipman, Philip Johnson-Laird, Robert Siegler, Robert Sternberg, Susan Carey, Jerome Bruner, participă la dezbateri ce vor inaugura o nouă etapă în cercetarea psihopedagogică, o etapă în care gândirea va juca un rol determinant în procesul educativ. Ideea că gândirea trebuie predată și învățată prinde tot mai mult contur. În condițiile volumului mare de informații care se vehiculează astăzi, procesul de învățământ nu se mai poate cantona în transmiterea de cunoștințe. Este nevoie de orientarea elevilor spre adevăratul spirit de cercetare care vizează descoperirea principiilor generale ce stau la baza materiei de învățământ, descoperirea structurii cunoștințelor predate, dezvoltarea metodelor de muncă intelectuală și a tehnicilor moderne de comunicare.

Preocupările vizând gândirea critică se extind, iar în anii 1980-1990 ea devine parte integrantă a educației, fiind diseminată în practica școlară. Olivier Reboul (1984) afirmă că orice învățământ veritabil trebuie să includă formarea gândirii critice întrucât ea vizează să favorizeze dezvoltarea autonomiei de gândire a elevului. Nu putem aștepta ca abilitățile de gândire să se dezvolte în mod spontan, ca o consecință a achiziționării, de către elev, a unui volum de cunoștințe. Este nevoie de programe de învățare a gândirii, astfel ca achiziționarea

abilităților de gândire să se facă chiar în cadrul curriculum-ului, prin fixarea unor obiective distincte în acest sens.

Principiile promovate de mișcarea gândirii critice își au originea în teoriile constructiviste care postulează rolul activ al subiectului în cunoaștere. Jean Piaget, reprezentant de seamă al constructivismului, susține că un copil acționează ca „un mic om de știință”: el încearcă să dea sens experiențelor noi prin experimentare, potrivește acea experiență cu modalitățile de înțelegere pe care le are deja și, dacă nu e posibil, le extinde pe acestea sau creează noi modalități. Cunoștințele sunt astfel construite; ele derivă din explorarea activă a obiectelor și a ideilor pe care o face copilul. Această perspectivă modifică statutul subiectului cunoscător și îi conferă acestuia un nou statut epistemologic.

Conform paradigmei constructiviste, profesorii trebuie să realizeze experiențe care să-i solicite pe elevi în a-și pune probleme, a găsi soluții alternative de rezolvare a problemelor, a pune întrebări, a controla informația prin interogare, reconfigurare, adaptare la situații și contexte noi. Gândirea critică se formează în acest proces activ de învățare care stimulează reflecția și exprimarea liberă, care îl inițiază pe elev în mecanismul producerii conceptelor care vor ordona atât cunoașterea comună cât și pe cea științifică.

Programele vizând dezvoltarea gândirii critice la elevi au fost promovate și în învățământul românesc odată cu debutul proiectului RWTC (Reading and Writing for Critical Thinking) în 1997, finanțat de Open Society Institute. Proiectul a prezentat cadrelor didactice metode de predare interactive și de învățare prin cooperare care vizau formarea deprinderilor de gândire critică. *Lectura și Scrierea pentru Dezvoltarea Gândirii Critice* promovează un cadru de predare-învățare care poate fi aplicat sistematic la diferite clase și materii în care „elevii pot contextualiza cunoștințele, adăugând informații noi la ceea ce știu deja, pot să se implice în mod activ în învățare și să reflecteze la felul cum ceea ce au învățat nou le modifică înțelegerea” (Steele, Meredith, Temple, 1998).

3. Câteva concepții privind gândirea critică

Definițiile date gândirii critice sunt diverse și, uneori, destul de vagi. Pentru a integra gândirea critică în programele de studiu este nevoie de definiții operaționale, de elemente de descriere precise, precum capacități, abilități, atitudini care se pot exercita în cadrul diferitelor activități didactice. Din acest motiv, am ales spre prezentare concepțiile a patru autori care oferă o analiză riguroasă a elementelor definitorii pentru gândirea critică, astfel încât să poată fi ușor incluse în programele de formare. Este vorba despre: Robert H. Ennis, Matthew Lipman, Richard W. Paul și Jaques Boisvert.

a) **Robert H. Ennis** (1987) definește gândirea critică drept „o gândire rezonabilă și reflexivă centrată pe capacitatea de a decide ceea ce trebuie să crezi și cum să acționezi”. Potrivit lui Ennis, gândirea critică presupune un ansamblu de capacități (abilități) și de atitudini (dispoziții). Lista detaliată a acestor capacități și atitudini, pe care o prezentăm în tabelul următor, se poate dovedi extrem de utilă profesorilor atunci când formulează, în cadrul curriculumului, obiective și activități vizând dezvoltarea gândirii critice.

Capacități și atitudini ale gândirii critice (Ennis, 1987, Cf. Boisvert, 1999, pp. 14-15)

1. A se centra pe o problemă	1. A căuta un enunț clar al problemei
2. A analiza argumente	2. A căuta rațiuni ale fenomenelor
3. A formula și a rezolva probleme	3. A depune un efort constant pentru a fi bine informat
4. A evalua credibilitatea unei surse	4. A utiliza surse credibile și a le menționa
5. A observa și a judeca observațiile	5. A ține cont de situația globală
6. A elabora și a evalua deducțiile	6. A nu te abate de la subiect
7. A elabora și a evalua inducțiile	7. A apăra spiritul preocupării inițiale
8. A formula judecăți de valoare	8. A lua în considerare alternative
9. A defini termeni și a evalua definițiile	9. A avea spirit deschis
10. A identifica presupuziții	10. A adopta o poziție și a fi capabil să o modifice atunci când sunt rațiuni suficiente pentru acest lucru
11. A parcurge etapele unui proces de decizie	11. A fi precis în cadrul subiectului
12. A interacționa cu alte persoane (de exemplu, pentru a prezenta o argumentare, oral sau scris)	12. A adopta un demers ordonat pentru a trata părțile unui întreg
	13. A utiliza capacități ale gândirii critice
	14. A lua în considerare sentimentele și cunoștințele celorlalți

b) Un alt autor preocupat de gândirea critică este **Matthew Lipman**, creatorul programului *Filosofia pentru copii*. Pentru Lipman, gândirea critică este parte a unei gândiri mai complexe, gândirea excelenței. Gândirea excelenței

este, în același timp, critică și creativă. Acesta două aspecte se sprijină și se întăresc reciproc.

Lipman definește gândirea critică drept „gândirea care facilitează judecata pentru că se bazează pe criterii, este autocorectivă și este deschisă la context” (Lipman, 1995, p.146). Criteriile sunt reguli sau principii utilizate în elaborarea judecăților; ele reprezintă fundamentul gândirii critice. Criteriile sunt de natură eterogenă (norme, legi, reglementări, exigențe, principii, idealuri, obiective, fapte evidente, date experimentale, observații, metode, procedee) și au ca funcție principală stabilirea obiectivității judecăților. Gândirea care se bazează pe criterii este o gândire structurată, fundamentată și solidă. De exemplu, de fiecare dată când emitem o opinie sau formulăm o cerință ne plasăm într-o poziție de vulnerabilitate dacă nu putem aduce justificări. În acest context, recurgerea la rațiuni sau criterii înseamnă așezarea judecăților noastre pe o bază solidă. A-i învăța pe elevi să se servească de criterii reprezintă o dimensiune esențială a predării gândirii critice.

Gândirea critică este *autocorectivă* pentru că poate să reflecteze asupra ei însăși, să descopere slăbiciunile sau erorile și să le corecteze. Caracteristica *autocorecție* se poate recunoaște în următoarele comportamente (Lipman, 1995, p. 185):

- relevarea erorilor din gândirea celorlalți;
- recunoașterea propriilor erori de gândire;
- clarificarea expresiilor ambigui din texte;
- precizarea expresiilor vagi;
- formularea de rațiuni și criterii acolo unde ele lipsesc;
- recunoașterea contradicțiilor unui discurs;
- constatarea erorilor de raționament.

Nu în ultimul rând, gândirea critică este *deschisă la context* întrucât ea ține seama de circumstanțele particulare, de limitările sau constrângerile speciale, de configurații globale atunci când aplică regulile la cazuri concrete sau atunci când trece de la teorie la practică. Această caracteristică se relevă, de asemenea, printr-o serie de comportamente:

- distingerea unor nuanțe ale sensului datorate diferențelor culturale;
- recunoașterea unor nuanțe ale sensului datorate punctelor de vedere personale;
- sesizarea faptului că schimbarea contextului poate să modifice definițiile;
- perceperea, într-un discurs, a schimbărilor de sens ca urmare a schimbării scopului sau intenției.

Lipman crede că formarea gândirii critice la elevi implică exersarea a patru tipuri de abilități cognitive: abilități de cercetare, abilități de raționare, abilități de organizare a informației, abilități de identificare a sensului și semnificației atunci când se traduce dintr-o limbă în alta.

c) Un nume important în mișcarea gândirii critice este **Richard Paul**. Paul (1992) definește gândirea critică drept o gândire disciplinată care se ghidează singură și ale cărei criterii de evaluare sunt claritatea, precizia, relevanța, logica și adecvarea la scop. Aceste criterii sunt valabile în orice disciplină sau domeniu al gândirii. Un gânditor critic trebuie să manifeste un număr de atitudini, dispoziții, obișnuințe de gândire și trăsături de caracter.

Un profesor care dorește să cultive gândirea critică a elevilor săi trebuie să se preocupe nu numai de abilitățile de ordin cognitiv, ci și de trăsăturile de caracter ale acestora. Richard Paul apreciază că este necesar să fie cultivate șapte trăsături caracteriale definitorii pentru un gânditor critic (Paul, 1992, cf. Boisvert, 1999, pp. 22-23):

1. *umilință intelectuală* - presupune să fii conștient de limitele cunoașterii tale, să-ți recunoști ignoranța și prejudecățile;

2. *curaj intelectual* - presupune examinarea și evaluarea echitabilă a ideilor sau punctelor de vedere de care nu ești interesat;

3. *empatie intelectuală* - presupune recunoașterea nevoii de a te pune în locul celuilalt pentru a-l înțelege mai bine;

4. *integritate intelectuală* - presupune a fi fidel propriei gândiri, a fi constant în aplicarea propriilor criterii intelectuale, a te conforma aceluiași norme riguroase pe care le pretinzi și adversarilor;

5. *perseverență intelectuală* - exprimă voința de a cerceta și a aprofunda adevărurile sau intuițiile intelectuale, în ciuda obstacolelor sau dificultăților ce pot apărea;

6. *încrederea în rațiune*-exprimată în credința că numai liberul exercițiu al rațiunii poate servi cel mai bine atât interesele proprii cât și pe cele generale ale umanității.

7. *sensul intelectual al justiției* - este voința de a lua în considerare toate punctele de vedere și de a le evalua plecând de la aceleași criterii intelectuale, fără a ține seama de sentimentele sau interese particulare.

Pentru Paul, gândirea critică este o gândire perfectă, privită atât global cât și în fiecare dintre elementele sale, întărită prin trăsături de caracter interdependente și prin strategii cognitive pertinente. Formarea acestor trăsături ale gândirii critice presupune, în opinia autorului, o instrucție „dialogică” care determină elevii să ia în considerare toate aspectele pertinente atunci când

examinează o problemă, astfel încât să ajungă la un punct de vedere cât mai complet și mai precis.

Richard Paul și colaboratorii săi (1992) surprind caracteristicile gândirii critice cu ajutorul unui număr de 35 de strategii repartizate astfel: 9 strategii afective, care se referă la atitudini și înglobează trăsăturile de caracter descrise anterior, precum și 26 strategii cognitive (17 macrocapacități și 9 microabilități). Pentru a-și dezvolta gândirea critică, elevii trebuie să-și însușească mai întâi operațiile intelectuale fundamentale (microabilități) precum a compara, a examina implicații și consecințe, a evalua presupuziții, a identifica contradicții. Aceste abilități sunt apoi integrate într-un întreg mai complex (macrocapacități) ce permite desfășurarea unor activități precum: a evalua credibilitatea surselor de informație, a soluționa probleme, a face o lectură critică, a raționa de o manieră dialectică etc.

d) Preocupări deosebite de formare a gândirii critice la elevi le are **Jaques Boisvert**. Profesor de psihologie la colegiul Saint-Jean-sur-Richelieu (Quebec) este distins cu un premiu de excelență în 1997, decernat de Fundația Renald-Legendre, pentru activitatea sa în domeniul gândirii critice. Boisvert (1999, pp 2-4) definește gândirea critică din trei perspective complementare: ca strategie a gândirii, ca investigație și ca proces.

În calitate de strategie a gândirii, gândirea critică presupune un ansamblu de operații coordonate între ele. Gândirea critică se situează alături de alte strategii ale gândirii precum: rezolvarea de probleme, luarea deciziilor, formarea conceptelor, gândirea creativă. În al doilea rând, gândirea critică este o investigație al cărei scop este de a explora o situație sau o problemă și de a ajunge la o concluzie justificată. Nu în ultimul rând, gândirea critică este înțeleasă ca un proces activ și dinamic care presupune a fi pregătit și dispus să te ocupi de o manieră reflexivă de problemele apărute. Acesta presupune atitudini precum deschiderea spiritului și onestitate intelectuală, dar și capacități de raționament și analiză logică.

J. Boisvert a derulat un proiect de formare a gândirii critice în cadrul Colegiului de Învățământ General și Profesional (CEGEP) din Saint-Jean-sur-Richelieu (Quebec), desfășurat pe perioada a patru semestre, cu elevi de la profil uman. Pentru evaluarea gândirii critice au fost utilizate atât instrumente de evaluare cantitativă cât și calitativă. Între tehnicile de evaluare cantitativă se numără testele obiective structurate pe baza itemilor cu alegere multiplă. Din această categorie face parte *Testul Cornell de evaluare a gândirii critice* (Cornell Critical Thinking Test) elaborat în 1985 de Ennis, Millman și Tomko, test care evaluează capacitățile propuse de Ennis pentru a defini gândirea critică.

Ca instrumente de evaluare calitativă au fost utilizate: observarea elevilor pe baza unor grile (protocoale de observație), interviurile și analiza textelor redactate de elevi.

4. În loc de concluzii

Această scurtă trecere în revistă a concepțiilor vizând gândirea critică a arătat că accentul este pus îndeosebi pe procesele cognitive, pe dezvoltarea capacității de reflecție, de argumentare a opiniilor, de evaluare a informațiilor provenite din surse diferite, de rezolvare de probleme. Elementele legate de afectivitate, relații interpersonale, stimă de sine, dispoziția și deschiderea spre cunoaștere, precum și alți factori de personalitate apar sporadic, ca elemente secundare în cadrul exercițiilor de natură cognitivă.

Rămâne însă o problemă: educarea singulară a capacităților de gândire. Cercetări recente despre gândirea critică și învățare arată că însușirea de către elevi a unor capacități de gândire care nu sunt racordate la prolele vieții reale, pot să le faciliteze rezolvarea unor teste, dar să-i facă neputincioși în a folosi acele deprinderi în situații cu totul noi. Învățarea este eficientă atunci când elevii experimentează diferite modele de gândire, proprii diferitelor discipline, apoi au ocazia de a le aplica în alte contexte și, în final a le înțelege rostul pentru propria lor viață. Gândirea critică nu este un simplu joc intelectual fără consecințe. Orele petrecute în clasă sunt potențiale deschideri spre luarea de decizii, descoperirea și realizarea de sine.

Abstract: This study represents a theoretical synthesis of the critical thinking movement, with the purpose of emphasizing the need to introduce some activities aiming for the development of critical thinking in the teaching of the school disciplines, but also in the teachers' development process. The theories referring to critical thinking originate in the constructivist paradigm, according to which learning relies on the personal experience of the subject. This study presents the contribution of 4 authors from the field of critical thinking – R. Ennis, M.Lipman, R.Paul and J.Boisvert – who can offer suggestions for the implementation in school of some teaching methods meant to help the students to actively learn, to think in a critical way and to develop their reflecting capability.

Résumé: L'étude ci-dessous représente une synthèse théorique sur le mouvement de la pensée critique. Il a pour but de mettre en évidence la nécessité d'introduire les activités qui présupposent les procédures de la pensée critique dans les certaines disciplines d'enseignement et, également, dans les programmes de la formation des professeurs. Les théories qui visent la pensée critique ont leur origine dans le paradigme constructiviste qui considère que l'expérience propre du sujet constitue le fondement de l'apprentissage. Notre proposition présent les résultats de quatre auteurs dans le domaine de la pensée

critique – R. Ennis, M. Lipman, R. Paul et J.Boisvert – qui mettent à la disposition de ceux qui sont intéressés des suggestions pour utiliser à la classe scolaire de certaines méthodes d’enseignement qui peuvent aider les élèves de penser critiquelement et de développer leur capacité de réflexion

Bibliografie:

Boisvert, J. (1999). *Le développement de la pensée critique. Théorie et pratique*. Quebec: De Boeck Université.

Ennis, R.H. (1987). A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities. In Baron, J.B., Sternberg, R.J., (eds), *Teaching Thinking Skills:Theory and Practice* (pp. 9-26), New York: W.H. Freeman.

Lipman, M. (1995). *A l'école de la pensée*. Bruxelles: De Boeck Université.

Nicu, A. (2007). *Strategii de formare a gândirii critice*. București: Editura Didactică și Pedagogică.

Paul, R. (1992). *Critical Thinking: What, Why and How*. New Directions for Community Colleges, printemps, n.77.

Paul, R. (1992). *Pensée Critique: Comment préparer des étudiants pour un monde changeant rapidement*. Base pour la pensée critique, Santa Rosa, CA.

Reboul, O. (1984). *Le langage de l'éducation: analyse du discours pédagogique*. Paris: Presses Universitaires de France.

Steele, J.L., Meredith, K.S., Temple, Ch. (1998). *Un cadru pentru dezvoltarea gândirii critice la diferite materii de studiu*, Ghidul I, Proiectul *Lectura și Scrierea pentru Dezvoltarea Gândirii Critice*.

Zlate, M. (1999). *Psihologia mecanismelor cognitive*, Editura Polirom, Iași.